
ПРОГЛААС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 1, 2007 (год. XVI), ISSN 0861-7902

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Тодор МОЛЛОВ

ЗА ЕДИН ТОПОС НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ЕСХАТОЛОГИЧНИ ОЧАКВАНИЯ: ПЕЩЕРАТА

В статъе анализируются несколько отрывков из древнеболгарских памятников, в которых пещера является топосом, связанным с идеей Последнего времени и Страшного суда. Ряд памятников этой эпохи указывает на пещеру как место обитания отшельников, которые вместе со святыми будут избраны Богом. Целью настоящей работы является указание на этноспецифику болгарского восприятия этого топоса, отраженного в нескольких памятниках древнеболгарской литературы в течение одного века византийского господства над Болгарией (6500–6600 г. от Сотворения; = 992–1092 г. от Рождества).

Второ подред сред историко-апокалиптичните текстове в известния сборник на поп Драгол, датиран от последната четвърт на XIII век (Рс 651), стои странно съчинение, приписано на Даниил пророк („Стнхъ. Вндъвнне Даннла пророк”, л. 240-б – 242-а – Срећковић 1890: 12). Според изследователката на този род текстове Анисава Милтенова¹ то е единственият препис на компилация, в която влизат превод на част от т.нар. „Последно видение на пророк Даниил”², създадено или актуализирано след падането на Константинопол под властта на латините (1204 г.), и оригинална част, изградена от заемки из „Пророчествата на Лъв Мъдри”.

Доколкото в старобългарския превод на „Последното видение” името на насилника (Филип) е заменено с Балдуин и се визират победоносни битки с „остриганите бради”, се счита, че преработката на текста е след 1207 г.

Последната трета от текста е без аналог в посочените гръцки източници, макар че не бива да се изключва и възможен протограф. Характерно за него е рязкото възрастване на апокалиптичните очаквания на „последното време” – баба събира плодовете на земята за последен път; ще се появи кораб, а господният престол чака; хората с остриганите бради бягат, а портите на Константинопол са триумфално отворени. Фразата е накъсана, емоционално задъхана – странна смесица на страх и възторг от „вижданото”: *иде жетва за радост и снопите са приготвени за изгаряне, а щитовете са приготвени за звънтене, гусли ще възвестят Господното време по четирите посоки на света. Иде Бог, много дървя влачейки, и всички ще подпали; Мария влече дикани, надолу обърнати; в Цариград Аврон цар жребеца си подковава...*

И след тези тревожни белези на предстоящия край се появява светъл лъч, който поражява с неочаквания си оптимизъм:

„Н блазъ томоч нже нмать пещеры спасеть се.”

Този финал е колкото неочакван (защото посочва последен и единствен спасителен път), толкова и недопустим – защото богословската есхатоложка концепция изключва спасението на когото и да е от Божия гняв в Последното време на Страшния съд.

Според бележките на А. Милтенова към новобългарския превод (БЛК 1987: 159, 263) посочената фраза визира библейския Апокалипсис (6:15 – *„и земни царе, и богати, и хилядоначалници, и силни, и всеки роб и свободник се скриха в пещери и планински скали”*), но още следващите библейски стихове заявяват друга перспектива на действието – според тях криенето е по-скоро безсмислено (6: 16-17 – *„казвайки на планините и на скалите: паднете върху нас и скрийте ни от лицето на Оногова, Който седи на престола, и от гнева на Агнеца, защото дойде великият ден на гнева Му, и кой може устоя?”*). Според В. Истрин в гръцки препис на приписано на Даниил пророчество за съдбата на Константинопол (XV в.) се описва поплняването на морските острови от вражалци. Част от жителите им ще погине от меч, друга ще бъде поплнена, а трета ще остане – сред тях ще бъдат и спасилите се в планините и пещерите... (Истрин 1897/И: 288). Както става ясно, макар и близък, смисълът на посочените текстове се разминава с нашия – неговото сотирологично указание е по-скоро еретично...

Според мене някои текстове с историко-апокалиптична насоченост подсказват други пътища на адаптация на формулата. В интерполираната на българска почва в края на X в. редакция на Откровение на Псевдо-Методий Патарски „последният владетел“ се оттегля на морски остров до деня, в който ще се яви като станал от мъртвите победител:

„Мнѣхънъ же внидетъ в корабъ и внесетъ его бѣ въ вѣтромъ во єдинъ островъ морскій и пребудетъ тамъ до реченнаго днѣ” (Истрин 1897/Т: 124).

Този пасаж се актуализира и в интерполираните (най-вероятно на Балканите) есхатологични предсказания към известните „Пасхални таблици” от началото на XV в., които се отнасят за периода между 1460–1492 г. – последните 33 години преди очакваното Последно време³:

„изидетъ Мнѣхънъ царь въ вѣтровы морскыи и пребъистъ тамо пать лѣтъ” (Горский, Невоструев 1862: 583).

За изчезващия и възвръщащ се герой-спасител е писано неведнъж (Веселовский 1875, Чистов 1965/1995 и др.), но за нас гореизложените фрагменти са важни заради своята етноспецифичност – те носят белега на българския модел на света и допълват данните на фолклора.

В българския юнашки епос Марко се скрива (оттегля от света) след изчерпване на функциите си⁴ в пещера на остров сред морето и ще се върне отново, за да освободи народа си от робство⁵. Специфичният фолклорен есхатологизъм, прозираш тук, ни кара да видим и възможните пътища за преминаване на устойчивото клише в сферите и на „високата култура”, където то е вече етноспецифично. Безусловно митологичният му произход е и едно от свидетелствата за ранен произход на нашия героичен епос⁶, което обяснява и ранните промени в „Откровението на Псевдо-Методий Патарски” (вж. по-горе) – в този смисъл внесеното там име на владетеля Михаил кореспондира с името на Каган Михаил в историко-апокалиптичните сказания на X–XI век, за чиято епическа (квазиисторична) природа вече е ставало дума.

След всичко казано дотук става сравнително по-ясен произходът на формулата „който има пещера, ще се спаси”. Космологичността на есхатологичните текстове, възприета през призмата на митоепичното, ориентира събитията в „последното време” към домашния митопоетичен образен и сюжетен фонд, който вече е усвоил и собствената история (квазиисторичния характер на текстовете от X–XI век, приписвани на пророците Даниил и Исаия, вече не буди сериозни възражения).

Указаната неортодоксална сотирологична концепция е възможна не само в периоди на повишено очакване на „последното време” – преполо-

вяването на седмото хилядолетие или навлизането в неговото последно столетие. Тя може да се активизира както при погром на етнокултурната структура (апокалиптично осмисляно падане под робство), когато функциите ѝ се снемат чрез проявите на единствено етнично легитимната народна култура, така и при крушение на етничната „мегали идея“ (като изход от пораженческите настроения). Последното може да се онагледява с цялостната преориентация на българския културен живот след поражението на Михаил III Шишман при Велбъжд в 1330 г.⁷ – от Иван-Александър насетне идеологемата „Трети Рим“ започва да се реализира чрез инструментариума на исихастката теологична сотирологична концепция⁸.

Безусловно, изложените наблюдения изискват прецизиране, но още тук можем да отбележим, че посочените периоди са като че ли най-характерни с повишаване на тенденцията за отшелнически (пустинножителен) и аскетичен живот в скални килии и пещери по българските земи.

В новозаветния апокриф „Слово ѿ прѣпрѣтїи дїаволоу съ сїом бжїимъ“ в „последното време“ дяволът има съдбата да повтаря като „Антихрист“ в своеобразен, сякаш пародийно инверсиран, сюжет, кръстните мъки на Христос – след спор с Бога той е обвесен на облак с главата надолу, което сочи и пътя на „анти-Възнесението“ – към Преизподнята; тогава войнството му е разпръснато като дим:

„Н бѣгахоу възпїющен глаахъ: Пучто мзы не бош н не бѣжнмо во глѣбныи н во пещеры. Оуже бо нашего княза ѿбѣснль хс въ влацѣх ѿбснзых.“⁹

Бягството в пещери и пропасти от страх пред Божието наказание след възмездието над дявола има по-логично обяснение при сравнение с друг, по-ранен източник, където то е било по-мотивирано. Според нас това е популярната и в старобългарската писменост творба на Псевдо-Иполит Римски за края на света, Антихриста и Второто пришествие – обикнато четиво за Месопустната неделя на поста. Откъси от нейни преработки се откриват още в Симеоновия сборник (X в.), както и в Драголювия сборник (XIII в., същия, в който е и интересуващият ни пасаж)¹⁰. Според разширения текст (тук по препис от XVI в.) при идването си „синът погибелен“ ще прелъсти хората:

„Бѣсы бо своа покажеть акоже агглы свѣта, н възннѣства бесплотна прнведеть, нмже нѣсть чнсла, н прѣд всѣмн покажеть себе на нѣво вземлема со трѣубамн н со гласн н нзвѣкн (вар. свѣкн) ... тогда послет (въ) горы н в вертепы (вар. врѣтопы) н въ пропасти земныа бѣсовскїа плькн, въ іже възыскатн (вар. нзыскатн) н нзѡбръстн ѡкрѣвшиа са ѿ ѡчю его, н тѣх прнвестн на поклоненїе емоу, н оубо покарающнх са емоу знаменает печатїю свою ... Ннже бо тогда

БЛАГОУТРОБНЫИ Н ЧЛВКОЛЮБНЫИ БГЪ ѿСТАВНТЬ РОДЪ ЧЛВЪ НЕОУТЪШНИИ, но скратнт днн ѿНЪИ Н ВРЕМА ТРІЕХ Н ПОЛ ЛЪТЬ СЪТВОРНТЬ СКРАЩЕННО ѿСТАНЫКА РОДН, нже в ГОРАХ Н ВЕРТЕПАХ (вар. ВРЪТОПОХЪ) СЪКРОВЕННЫХ, да не всѣх ѿНѣХЪ СТЪХ ПЛЪКЪ ѿСКОУДЪ БЕТЬ...²¹

Както става ясно, сравняването на двата текста подсказва активно отношение при преработката: в „Прението” и този мотив е сякаш инвертиран – бесовете заемат мястото на страдалците за вярата, които подобно на светците са се наредили в „последното време” до Господ¹². Тъкмо този момент се открива и във фрагмент от интерполираната на българска почва редакция на Псевдо-Методий Патарски („Исторна ѿ женѣ Мандонѣ царницѣ безбожнои н безстнальнои”):

„Тогда савгн Антхрестовн бѣдѣтъ ходнтн по пѣстннѣх н бѣдѣтъ волочнтн нз пещер н рѣзѣанн каменннх пѣстѣаннкѣ стѣх н бѣдѣтъ прнводнтн къ Антхрестѣ на поклоненне. Н много тогда бѣдет в то время мѣченнкѣ хвнх новнх, слоуг стнх” (Франко 1906: 347, 349, по укр. ркп. от XVIII в.)

Устойчивата версия на интерполираната редакция познава трикратно „криене по пещерите” (§ 4, 7, 8), но особено важно за нас е доизясняването на неговия смисъл чрез съпоставката на § 8 и 10 (цитираме ги по препис от XVI–XVII в.: Истрин 1897/Т: 119 сл.):

(§ 8) В „последното време”, белязано с погибел, блуд и беззаконие „бѣдѣтъ блаженн нж на горах н в пещерах савжат бгѣ н всего того не сотворѣт зла, но ѿ себѣ пекѣщеса бѣдѣтъ чѣюще ѿ бга великнѣ млстн, добрън агньцы хотѣтъ заклаинн бгѣтн за хѣ ѿ лѣкаваг Антхреста...”.

(§ 10) Преди земята да се подпали от пролятата кръв на убитите от Антихриста пророци Енох и Илия, Господ ще прати ангел да вземе честното дърво, гвоздеите, евангелията и църковните съсьди, „... тогда вознесѣтса всн правѣдннцы н оубиенн ѿ Антхреста на облацѣх н научет земля горѣтн...”.

Актуалността на посочените пасажи чрез техните преписи от XVI–XVII в. носи следите на известната пост-есхатологична „травма” след края на XV в. (срв. очакването на края на света през 1492/7000 г.), но далечното ѝ „отзвучаване” се чувства чак до втората половина на XVIII и нач. на XIX век. Тогава най-неочаквано се очертава една последна вълна на исихасткия тип согиурологично ориентирано пустиножителство на Балканите – светогорските сподвижници на Паисий Величковски търсят спасителен бряг през България далеч на север, в манастирите на Молдо-Влахия и Украйна. На пръв поглед анахронизъм за времето на прехода от Средновековие към Новото време, късният отглас на посочената концепция е любопитен най-вече поради факта, че отшелниците не са само бегълци от

реалния свят. Тяхното самоотстраняване от делничния свят по един парадоксален за днешното мислене начин е и политически ангажирано. Проблемът за мястото и функцията на пещерата като топос на изследвания ранен текст може да проясни и странната симбиоза между усамотение и политически ангажирана позиция в следващите епохи.

Тясната смислова (и текстуална) връзка на посочените фрагменти ни кара да предполагаме домашен произход на специфичното реактуализиране на пещерата не само (и не толкова) като място за бягство от света с цел самовглъбяване и достигане на съвършенство (в общуването с Бога), а и като необходима позиция пред лицето на реален враг (схващан в по-ранните текстове с историко-апокалиптична насоченост и квазиисторично). Според нас това е възможно не само в средата на т. нар. богомили или пред лицето на очакваното Второ пришествие (срв. по-горе приписката за 992 г. от „Иполитовия” текст в Драголювия сборник) – фактът, че клишето присъства в преработени (и преписвани) по различно време съчинения (апокрифни и неапокрифни), може да подсказва многообразните възможности за реализация на определен фрагмент от българската фолклорно-митологична картина на света, който е добил определен „каноничен” статут.

Жизнеността на мотива за спасителната пещера е сякаш ахронична (извън времето) – борбата със земните изкушения в пустиня (в пещера – път надолу, към земните глъбини; на „стълб” или през „комин” – път нагоре, към небето) с цел уподобяване на Христос в пустинята е матрица както при най-ранните български светци (Иван Рилски и Великата Рилска четворка), така и при най-късните – според Паисий Хилендарски свети Димитър Басарбовски живее до 1685 г., макар рисунките-графити в килията му да са сходни с рисунките от ранното средновековие (Моллов 1998: 57–69)¹³. При това борбата с (и мъченията от) противници-вражалци изминава недългия (аксиологично) път от митологични демони през митопоетичните (и вече квазиисторически) мъчители и гонители (съселяни, както при Ив. Рилски, и турци, както при Д. Басарбовски) – във всеки един от тези случаи „Блазъ томоу нмать пещеръ спасеть се”...

БЕЛЕЖКИ

¹ Повече данни за съчиненията от сборника, както и достигнатото от техните проучвания – Милтенова 1991.

² Цялото съчинение се открива в специфична българска редакция в същия сборник (л. 249–250).

³ Посоченият период отново ориентира към апокрифната традиция, според която на Страшния съд възкръсналите ще бъдат на 33 г.

⁴ Поява на нов културен тип, характеризиращ се с пробив в дотогава епично-достоплепните правила на битките – употребата на огнестрелно оръжие; изгубва силата си, защото няма противници и се бори с Господ, или Сам Бог (или свети Илия) помага на противниците му. – срв. СБНУ 53/1971: 927.

⁵ Свод на всички известни дотогава варианти вж. в СБНУ 53/1971: 927–928.

⁶ Типологията сочи период на преход на етноса към народност със собствена държавност и идеология (етнична митология).

⁷ Последица от неуспешния му опит в 1328 г. да превземе „отвътре” Цариград след изтичане на срока, отреден му от византийската имперска доктрина, според която той ще е столица на Константиновата християнска хилядолетна държава – от 330 до 1330 година (повече: **Моллов** 1997: 229–230).

⁸ Основно обновяване на всички сфери, свързани с култово-религиозния живот с цел достигане до „последното време” с чист (пречистен!) език и стилистика на книжовните (богослужбни) паметници, обреден живот и – в крайна сметка! – с чиста вяра (срв. месианистичните изявления на старобългарските текстове от типа на „Разумник-Указ”).

⁹ По един от двата украински преписа вж. **Франко** 1899: 196–203. Йордан Иванов посочва седем преписа и дава пример по Панагорския сборник от XVI в.: „Н снан его разгна ако н днмь. Н вѣжахъ въ пещерн, глахъ: что дѣемъ небози здѣ стоѣци, нъ вѣжмъ въ глѣбнни н въ пещерн н въ пропасти земаьннѣ, еже во кнеза нашѣго убѣснѣ е хс въ облацѣхъ нвѣсннхъ.” (**Иванов** 1925: 248–259; новобълг. превод – СБЛ 1/1981: 173; данни за друг български препис – СБЛ 1/1981: 380).

¹⁰ Повече у: **Милтенова** 1991: 139; там и за специфичната датировка на превода или преработката чрез фразата „тогда подобаетъ члѣтн прншствннѣ господна въ прѣполовленнѣ седьмьнѣ тнсоуцѣ” – ситуацията съответства на 6500 от Сътворението, или 992 г. от Рождество.

¹¹ По: **Франко** 1906: 334; друг препис по ркп. от XVII в. вж. у: **Калитовский** 1884: 46 и **Истрин** 1897/Г: 198 сл.

¹² За специфичното богословско тълкуване на светците като неподлежащи на „последен страшен съд” в контекста на новозаветното „Откровение” вж.: **Булгаков** 1991.

¹³ И при Иван Рилски, и при Димитър Басарбовски има свидетелства за ранна актуалност на идеята за „космологичната ос”, която светците задавали чрез тялото си, проправяйки вертикални отвори през скалите – но докато скалният процеп („комин”) край рилския скит е широко известен (и все още привлича желаещи да проверят своята безгрешност), в Басарбовския манастир това е само непроверима легенда, понеже, както се говори, коминът е бил предпазно „запушен” (зазидан).

ЛИТЕРАТУРА

- БЛК 1987** – Българската литература и книжнина през XIII век. София, 1987.
- Булгаков, 1991** – Булгаков, прот. С. Апокалипсис Иоанна. Москва, 1991.
- Веселовский, 1875** – Веселовский, А. Н. Опыты по истории развития христианской легенды. Гл. I: Откровения Мефодия и византийско-германская императорская сага. – ЖМНП, 1875, ч. CLXXVIII, Т. 4 (апрель), 283–331 (I. Легенда о последнем Императоре); ЖМНП, 1875, ч. CLXXIX, Т. 5 (май), с. 48–130 (с. 48–97 – II. Легенда о возвращающемся императоре; с. 97–130 – III. Легенды о скрывающемся императоре).
- Горский, Невоструев 1862** – Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки, Отд. II-3, Москва, 1862.
- Иванов 1925** – Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. София, 1925 (Фотог. изд. – София, 1970).
- Истрин 1897** – Истрин, В. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследование и Тексты, Москва, 1897 (отделната пагинация на двата раздела обозначаваме с И/Т пред цитираната страница).
- Калитовский 1884** – Калитовский, Дм. Апокрифична литература. Львів, 1884.
- Милтенова 1991** – Милтенова, А. Цикълът от историко-апокалиптични творби в Драголювия сборник – произход, източници, композиция. – Старобългарска литература (София), Кн. 25–26, 1991.
- Моллов 1997** – Мит – епос – история. Старобългарските историко-апокалиптични сказания (992–1092–1492). В. Търново: ВТУ, 1997.
- Моллов 1998** – Моллов, Т. Материали за историята на култа към народния светец Димитър Басарбовски между XVI и XVIII век. – Известия на Исторически музей – Русе, Т. 5, 1998.
- СБЛ 1/1981** – Стара българска литература, Том 1. Апокрифи. /Съст. и ред. Д. Петканова. София, 1981.
- СБНУ 53/1971** – Сборник за народни умотворения и народопис. Т. 53. Български юнашки епос. С., 1971.
- Срећковић 1890** – Срећковић, П. Сборник попа Драгоља. До сада најстарији зборник српске писмености прве четвртине XIII века (Садржина и пророштва). – Споменик СКА, V, Београд, 1890.
- Франко 1899** – Франко, Ив. Апокрифи і легенди з українських рукописів, том II. Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні евангелія, У Львові, 1899.
- Франко 1906** – Франко, Ив. Апокрифи і легенди з українських рукописів, том IV. Апокрифи есхатологічні, У Львові, 1906.
- Чистов 1965/1995** Чистов К. В., Легенды об “избавителях” и проблема повторяемости фольклорных сюжетов. – Славянский фольклор и историческая действительность. М., 1965, 36–59 [същото и в: Кунсткамера (МАЭ им. Петра Великого РАН), Вып. 8-9. СПб., 1995, 329–356].